

УДК 821.161.-2-3.09'19
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.1-3/30>

Куриленко Д. В.

Поліський національний університет

ДУХОВНИЙ УНІВЕРСУМ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБРАЗІВ-АТРИБУТІВ У СИСТЕМІ ПРОЧИТАННЯ КООРДИНАТ КОДУ КОЗАКА МАМАЯ

У статті презентовано образ козака Мамає, що має інтертекстуальну та інтерсеміотичну площину та став уособленням народної уяви про козака-характерника, мандрівника, воїна, філософа й жартуна у контексті візуальної інтерпретації образу-генотипу.

Мамає постає носієм творчого й конструктивного начала, в ньому органічно поєднані функції воїна-захисника, козака-характерника й філософа-мудреця.

У статті встановлено, що образ козака Мамає у романі О. Ільченка змодельовано через зображення зовнішнього вигляду, візуальної перцепції (портрет, вбрання) та шляхом відтворення внутрішніх якостей, характеру.

Вбрання генерує смислові доміанти у системі матеріальних та духовних вербалізацій образу-символу через смислові форманти та складники генетичної пам'яті. Костюм фіксує певні соціокультурні парадигми, візуалізація яких забезпечує акт ідентифікації його носіїв.

Вербалізація вбрання козака Мамає генерує смислові коди – моделі крізь поведінку персонажа, вербалізацію його генетичного коду через мовну рефлексію та дії.

Основні риси героя презентують традиційні етнокультурні ознаки українця й запорізького козака за одягом і обладунками.

Тому важливе значення у моделюванні образу козака Мамає відіграє й відтворення його вбрання.

У прочитанні образно-символічної палітри роману костюм козака Мамає постає як соціокультурне явище, крізь призму якого вербалізуються матеріальні, духовні та художні імперативи.

Герой характеризується в різних умовах і ситуаціях, у різних вимірах – реалістичному й фантастичному. Козак Мамає є символом добра й винахідливості, його основні риси виражають традиційні етнокультурні ознаки портрету українця й запорізького козака за одягом і обладунками. Під час змалювання козака Мамає О. Ільченко використовує такі засоби творення комічного: гумор, гротеск, іронія, гіпербола для зображення героя в комічному ключі.

Аналіз реалізації концепту «вбрання» у творі О. Ільченка генерує модель титульного етносу крізь призму генетично-архаїчного універсуму в текстовій матерії твору.

Ключові слова: *духовний універсум, образ-атрибут, візуальна інтерпретація, костюм, мовні деталі, генетичний код, гумор, гротеск, іронія.*

Постановка проблеми. Портретна характеристика козака Мамає певним чином корелює із живописними зображеннями його, однак автор-оповідач, себто О. Є. Ільченко, вносить у цей портрет мовні деталі, що значно ширше і глибше зображують героя, бо позначають його не як статичний образ, а як діяльну особистість, що за різних обставин змінює свій внутрішній стан, а це знаходить вираження й у його візуальному образі.

Основні риси героя виражають традиційні етнокультурні ознаки українця й запорізького козака за одягом і обладунками. Тому важливе значення у моделюванні образу козака Мамає відіграє й відтворення його вбрання. У прочитанні образно-символічної палітри роману костюм козака Мамає постає як соціокультурне явище,

крізь призму якого вербалізуються матеріальні, духовні та художні імперативи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Компоненти, генезу, особливості матеріалу, крою, художнього оздоблення українського костюма та козацьких шат вивчали М. Арандаренко, І. Скальковський, П. Чубинський, Ф. Вовк, І. Крип'якевич, Д. Багалій, О. Воропай, Д. Яворницький, К. Матейко, Т. Ніколаєва, А. Пономарьов, М. Білан, Г. Стельмашук, Л. Артюх, Т. Косміна, Г. Щербій, О. Єфименко та інші вітчизняні етнографи й мистецтвознавці. Стрижневим для дослідження феномену козацтва в контексті української національної культури є рецептивна естетика костюма у сумісній праці Г. Забродіної, Н. Романової та О. Мариненко. Вони зазначають:

«Костюм є найбільш близьким людині “шаром” матеріальної культури. Це не тільки зовнішня “оболонка”, знак місця людини в суспільстві, а й також його “малий дім”, елемент особистого розуміння смислів, частина естетичного досвіду» [2, с. 7]. Одяг українців різних верств суспільства часів Козаччини досліджував і описав військовий інженер, топограф О. Рігельман, ілюструючи відповідними малюнками. Його праця охоплює історію України від найдавніших часів до 1787 р. (працю О. Рігельмана видав відомий український філолог і етнограф О. Бодяньський у 1847 р. [7]).

Постановка завдання. Метою статті є презентація конкретно скоординованої візуальної рецепції образу козака Мамаєва крізь призму одягу у творі О. Є. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...».

Виклад основного матеріалу. За традиційним рецептивним каноном українців, у вбранні віддзеркалюється культурна стереоскопічність, динаміка антропологічних проектів моди, які дозволяють візуалізувати та фіксувати фундаментальні проєкції буття людини. Образ індивіда конструюється за допомогою мовних і візуальних репрезентацій, вербальних та невербальних практик і ритуалів, що поєднують сприйняття, емоції та пам'ять. Конструювання національної ідентичності за допомогою костюма відбувається через візуальні детермінанти. У цьому контексті козацький костюм є полісемантичним універсумом, він посідає домінантне місце в системі координат образу-етнотипу козака Мамаєва на тлі темпоральних формацій у комплексі матеріальних і духовних цінностей українського козацтва.

Козацький костюм у добу Гетьманщини набуває нового смислового навантаження. Будемо суголосними з Є. Славутичем, що як складова частина матеріальної культури костюм пов'язаний з тими складниками, з яких він виготовлений. Отже, «для різних географічних регіонів і в різні історичні періоди характерне побутування особливого, неповторного комплексу пошивних матеріалів, безпосередньо залежного від таких факторів, як: умови побуту, мода, виробничі можливості, внутрішній і зовнішній ринок матерій, вектори торгівлі, панівна ідеологія та естетичні смаки певних суспільних верств, сталі традиції, конкретний напрям культури народу, клімат, самі форми костюму, його стиль та призначення» [8, с. 143]. Комплекс одягу, генетично пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запорозької Січі, поширившись на всю Середню Наддніпрянщину, Лівобережжя, східні та деякі інші райони [1, с. 12–15]. «Саме козацтво стало тим оригіналь-

ним соціально-національним явищем та історичним явищем, яке перетворилося на певний символ української нації. В історичній пам'яті людей воно матеріалізувалося, зокрема, через його атрибути, в тому числі й убрання» [6, с. 1187].

Багатий, барвистий одяг запорожців справляв незабутнє враження: «Бувало, – розповідав Іван Розсолота, щороку приїжджають запорожці у Смілу на ярмарок чоловік по дванадцять... Вдягнуті так, що Боже, твоя воля! Золото і срібло! Шапка на запорожцеві бархатна, червона, з кутами, а околиці пальців на три завширшки, сірий чи чорний; з-під нього жупан із найдорожчого червоного сукна, горить, як вогонь, просто очі засліплює, а зверху черкески з вильотами, чи синя, чи блакитна; штани суконні сині, широкі – так і нависли майже на передки чобіт; чоботи червоні; на лядунці золото чи срібло; навіть перев'язі в золоті, а шабля при боці в золоті – так і горить. Іде й землі не торкається...» [11, с. 207].

Костюм є полікультурним субстратом. На думку Н. Камінської та С. Нікуленко, він належить до матеріальної культури, тому що «створений з природних матеріалів фізичним трудом людини. Але він і духовна культура, потребує багато знань, які набуваються в спеціальному навчанні. Він і художня культура, створює образ із художньо-асоціативними якостями. Форма костюму виникає асоціативно, під впливом різних явищ природи, суспільного життя, мистецтва. Вона і сама стає джерелом натхнення художніх образів» [4, с. 8].

У костюмі козака Мамаєва вербалізується образ лицаря-шевальє з притаманними йому стильовими атрибутами. Одяг – невіддільний репрезентант у змалюванні образу козака-лицаря. Вбрання генерує смислові домінанти у системі матеріальних та духовних вербалізацій образу-символу через смислові форманти та складники генетичної пам'яті. Костюм фіксує певні соціокультурні парадигми, візуалізація яких забезпечує акт ідентифікації його носіїв, отже, йому властива ритуальність. «Костюм також підкреслює зв'язок одягу з певним образом людини, її пластикою, жестами, подіями її життя. Він створює певний проєкт людини як засіб її самопрезентації» [10, с. 14]. Таким чином, костюму як носію культурної стереоскопічності притаманна візуальна репрезентація, яка увиразнює основи буття образу-персонажа. Тому вбрання козака Мамаєва має особливо важливе значення, як з огляду на специфіку образу, так і в контексті його авторської інтерпретації.

Образ козака-запорожця відтворений у численних парсунах козака Мамаєва, які генерують архаїчний

фонд народного живопису, а також у художній літературі, зокрема, в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або Мамай і Чужа Молодиця» [3]. Рецепція цього образу тождна сприйняттю Запорозької Січі як символу українськості, головного виразника справедливого ладу, співзвучного українському народному духові; сприйняттю, яке, «видозмінюючись залежно від віянь часу, дожило до наших днів» [12, с. 444]. Козака Мамаю на численних картинах зображено в дорогому ошатному вбранні. Саме таким закарбувався образ запорожця в народній свідомості. У Козака Мамаю жупан «небагатий», «чепурний» («одягнений у небагатий, а чепурний жупан»; «у голубому, без окрас, запорозькому жупані» [3, с. 36]).

Т. Марченко-Пошивайло виокремлює смисловий концепт «шапка» та його роль у образній семіосфері козака Мамаю: «Символ шапки тісно пов'язаний із особистістю її власника. Особливого символічного значення набуває форма шапки. Для козаків шапка була найпершим і найголовнішим убором. Одягнув шапку – то вже й козак. Тому шапки у козаків були гарні, здебільшого яскраво-червоні або рожеві. [...] Шапки з випуклим або ж дещо приплюснутим верхом і “квіткою” вгорі є на більшості картин “Козак Мамай”» [5, с. 36–37].

На всіх картинах козаки одягнені в сорочки, які здебільшого видно частково через те, що вони прикриті верхнім одягом. На деяких полотнах хоча і є сорочка, але вона має великий розріз і від того непомітна. Про це певною мірою мовиться і в написах під зображеннями: «Козак – душа правдивая, сорочки не має...» [5]. О. Ільченко в романі з народних уст «Козацькому роду нема переводу...» так описує деталь-атрибут «сорочку»: у сорочці – «свіжій, білісінькій, мережаній» [3, с. 37]. Національний колорит одягові надають і особливості оздоблення: «цяцькованими хрещатими ляхівками на дев'ять дірочок» [3, с. 37].

Стрижневим елементом козацького костюма були шаровари. Для козацьких шароварів характерною була ширина, що було знаком достойності їх власника. У козака Мамаю така деталь гардеробу як шаровари набуває нового семантичного потрактування: «[...] а штани в нього були на який десяток ліктів ширші навіть, ніж у пана Купи» [3, с. 37]. При цьому ширина штанів підкреслюється традиційними для української культури порівняннями зі степом і морем: «[...] штани в нього були [...] глибокі й хвилясті, як море, й широкі, як степ» [3, с. 37].

В інтерпретації О. Ільченка врода козака Мамаю корелює з його вбранням, що суголосно з народ-

ною рецепцією цього образу. Для вираження привабливості козака письменник вимальовує його наче з парсуни, а тому він вродливий, гарний: «[...] та й гарна врода цього козака» [3, с. 37]; «Козак Мамай – вродливий січовик» [3, с. 63].

О. Ільченко для передачі історичного колориту епохи у романі-епопеї вдається до змалювання військової амуниції за допомогою архаїзмів. Найбільшу кількість становлять назви військового спорядження: таволжане ратище, шаблюка (шабля), пістоль, гаман, шапка-шлик, турячий ріг, спис, пістоль: «[...] з довгим таволжаним ратищем у руці, з пістолем за поясом, із шаблею при боці, був там і встромлений в землю спис» [3, с. 37]; «І гаман. І шапка-шлик. І пороху в турячій розі» [3, с. 37].

Зброя – чи не найдорожчий атрибут в козацькому образі. Зброю прикрашали зі значно більшим натхненням, аніж одяг, і ставилися до неї з великою пристрасстю. Т. Марченко-Пошивайло акцентує на номінативній ролі військового обладунку Мамаю: «Обов'язковим елементом військового спорядження козака на картинах є зброя, яка вживалась не лише для боротьби та самоохорони, але і як ознака шляхетності та багатства» [5]. Не зважаючи на те, що головною в козаків була вогнепальна зброя (мушкет, рушниця), однак саме шабля перейняла на себе культову сакральність меча – священної зброї воїнів-характерників. Шабля, як і меч, – це істинно лицарська зброя, ознака приналежності до козацько-шляхетської лицарської верстви [9]. У творі О. Ільченка шабля постійно з козаком Мамаєм, виступаючи зброєю проти «каїнів усяких», проти неправди й зла: «[...] шаблюку свою Козак Мамай гострив щодня. Гострив щодня, бо й тупив щодня, від каїнів усяких одбиваючись. Хоч він, треба сказати, і не любив того діла: ні гострити, ні тупити!» [3, с. 8].

Висновки і пропозиції. Отже, візуальна репрезентація образу козака Мамаю, оприявлена в художньому тексті через відтворення зовнішнього вигляду, увиразнює код зв'язку минулого з сьогоденням, минушого з вічним. Показово, що О. Ільченко презентував Мамаю не лише через його портрет, вбрання, а й через відтворення його широї козацької натури, характеру, поведінки, що була суголосною з козацькими правилами. Так, як і властиво козакам, він тримався січових традицій, дотримувався козацьких обітниць, часто переживаючи суперечності між почуттям та обов'язком: «Його завжди кликав обов'язок. І стримувала його дана січовому товариству свята обітниця, котру складали всі запорожці: не знатися з бабами [...]. Давала козацька сірома і обітницю довічного убозтва [...]» [3, с. 111].

Список літератури:

1. Артюх Л. Ф., Космина Т. В. Этническое своеобразие символики элементов материальной культуры украинцев в славянском контексте. *X Міжнародний з'їзд славістів*. Софія, вересень 1986 : Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Київ : Наукова думка, 1988. С. 229–237.
2. Забродина Г. Д., Романова Н. А., Мариненко О. В. Визуализация социокода: структурно-динамический аспект. *Вопросы культурологии*. 2009. N 2 (февраль). С. 7–8.
3. Ільченко О. Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. Харків : Фоліо. 2006. 704 с. URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Ilchenko_Oleksandr/Kozatskomu_rodu_nema_perevodu_abo_zh_Mamai_i_Chuzha_Molodytsia_vyd_2009.pdf.
4. Камінська Н. М., Нікуленко С. І. Костюм в Україні від епохи Київської Русі до XXI століття. Харків : Золоті сторінки, 2004. 208 с.
5. Марченко-Пошивайло Т. Народна картина «Козак Мамай» як полісемантичне уособлення світогляду українців. URL:<http://elib.nplu.org/view.html?id=6537>.
6. Пономарьов А. П. Традиційно-побутова культура (Народне вбрання). Історія української культури : У 5-ти т. Київ, 2003. Т. 3. С. 1186–1193.
7. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі; Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. Київ : Либідь, 1994. 768 с. URL: <http://litopys.org.ua/rigel/rig.htm>.
8. Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження : дис. .... кан. іст. наук 07.00.06: Додатки. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. 278–579 с.
9. Степовик Д. В. Скарби України. Київ : Веселка, 1990. 192 с.
10. Шевнюк О. Л. Історія костюма : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 375 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків; пер. І. Сварник. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 1. 319 с. URL: http://chtvyvo.org.ua/authors/Yavornytskyi/Istoria_zaporizkykh_kozakiv_Tom1/.
12. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2005. 584 с.

Kurylenko D. V. THE SPIRITUAL UNIVERSITY THROUGH THE PRISM OF IMAGES-ATTRIBUTES IN THE COSSACK MAMAY CODE READING SYSTEM

In the article the image of cosack Mamay is represented, in it's intertextual and intersemiothical area and became the embodiment of the idea of the cosack-kharacternyk, a explorer, warrior, a phylosopher, a joke-character in the context of the usual interpretation of the image-genetype.

Mamay possess himself as a carrier of the creative and constructive idea of it's beginning, within him there combines three organic functions such as the defender-warrior, cosack -kharacternyk, and sage-phylosopher.

In the article it is stated the image of cosack Mamay to be modeled through its inner and outer interior.

The clothes generate sensuals dominants in the system of material and spiritual verbalization of the image symbol, though sensual formation and compounds of the genetic memory.

The clothes to wear makes certain several social-cultural paradigms, the visualization of which gives a better opportunity to identify the ones who wear it.

The verbalization of the clothing of Cossack Mamay generates sense code-models through his behavior, the verbalization of the genetic code also through the tongue reflection and also action.

The main features of the hero presents traditional ethno-cultural marks of a Ukrainian and also a zaporizhian Cossack by his clothe and caboodle.

That's why the most important part in the modelling of the image of Cossack Mamay falls on his clothing.

Through the reading of the senses of the costume of Cossack Mamay it appears to as a social-culture phenomenon, in which we can see cultural and spiritual imperatives.

The hero poses himself in different conditions and situations, also in different dimensions – realistic and fictional.

Cossack Mamay is a source of goodness and identify, his characteristic features show traditional and ethno features of the portrait of the Ukrainian.

While creating the image of the Cossack Mamay O. Ilchenko uses such details as: humor, grotesque, hyperbola, and the description of the hero in a humorous way.

The analysis of the realization of the concept "clothes" in the novel of O. Ilchenko generates the model of title ethnos through the prisms of genetic-archaic universum of textual matter of the novel.

Key words: *spiritual universe, image-attribute, visual interpretation, costume, linguistic details, genetic code, humor, grotesque, irony.*